

POLITINIS VIRSMAS LIETUVOJE: INDIVIDO MĄSTYMO POKYČIAI*

Bronislovas Kuzmickas

Mykolo Romerio universiteto
Filosofijos ir humanistikos institutas
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius
El. paštas: brkuzm@gmail.com

Santrauka. Straipsnis yra platesnio šiuolaikinės Lietuvos visuomenės mąstymo pokyčių tyrimo dalis. Vadovaujamas prielaida, kad kiekviena kultūra, istorinė epocha sukuria savo individo ir jo mąstysenos tipą. Aptariami materialieji ir idealieji veiksniai, kurie lemia individo gyvenimą, veiklos motyvaciją ir mąstymą. Tų veiksmų visumai apibrėžti vartojama paradigmos sąvoka. Aptariamos pagrindinės socialinės, ekonominės, politinės sąlygos, skirtingai apibūdinančios totalitarinę ir demokratinę santvarkas, kurios veikė individo mąstymo ypatumus ir pokyčius prieš 1990 metų politinį virsmą ir veikia po jo – per dvidešimt nepriklausomybės metų. Tarp aplinkybių, veikiančių pastarojo laikotarpio individo mąstymą, išskiriama visuomenės vartotojiškumas, globalusis atvirumas, informacinių technologijų naudojimas, kai kurios postmodernizmo idėjos. Parodoma, jog technologijos, įsiskverbamos į žmonių santykių ir darbo sritį, silpnina tiesioginio bendravimo poreikį, atveria galimybes formuoti netradiciniam tapatumams ir mąstymo būdams. Individo mąstymas evoliucionuoja keliomis kryptimis.

Pagrindiniai žodžiai: individas, mąstymas, politinis virsmas, totalitarizmas, demokratija, vartotojiškumas, informacinės technologijos.

Pamatinė straipsnio prielaida – kiekviena socialinė aplinka, kiekviena kultūra (civilizacija) sukuria savo žmogaus ir jo mąstysenos tipą. Tai reiškia, jog konkretūs individai savo socialine padėtimi ir vaidmenimis, tikėjimais ir vertybėmis, savitapatos įvaizdžiais ir dar daugybe kitų dalykų yra tiesiogiai ir netiesiogiai, kaip vartotojai ir kaip kūrėjai, susiję su kultūra, socialine aplinka, kurioje gyvena.

Susietumas pasireiškia ir istoriškai – kiekviena istorinė epocha ar bent politiškai bei kultūriškai savitas laikotarpis taip

pat formuoja savo žmogaus tipą su jam būdingais gyvenimos, mąstysenos ir jaušenos ypatumais, kurie gali būti mokslinio aprašymo objektas. Galvodamas, kas nulemia tam tikro laikotarpio savitumą, kaip pagrindines išskiriu tokias jo visuomenės sandaros ypatumus: pirma – socialinė, politinė, ekonominė, teisinė struktūra, kuri objektyviai įrėmina individo gyvenimą, ir antra – pasaulėžiūros, moralės, politikos, religijos ir kitokios gyvenimą įprasminančios idėjos, kurios subjektyviai veikia mąstymą – gimdo ir grindžia motyvacijas, žadina lūkesčius, viltis bei kitokias individualias elgesio ir veiklos paskatas. Tad

* Mokslinis tyrimas finansuojamas Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę.

savaime suprantama, jog istorinių virsmų (lūžių) bei epochų kaitos laikais keičiasi, kartais net ir gana radikaliai, individo gyvenimą objektyviai ir subjektyviai lemiančių aplinkybių kompleksai ir tai stato žmogų į neaiškia ir neįprastą padėtį, meta nemenkus iššūkius jo savivokai ir mąstysenai.

Šiam komplikuojamam vyksmui apibūdinti „skolinu“ paradigmos sąvoką iš Thomo Kuhno veikalų *Mokslo revoliucijų struktūra*, kuriame rašoma, kad paradigmos – „tai terminas, glaudžiai susijęs su „normalaus mokslo“ sąvoka“ (Kuhn 2003: 24). Reikia pasakyti, kad šis terminas vartojamas ne tik įvardijant teorinių ir metodologinių prielaidų visumą gamtos moksluose bei parodant jų raidos etapų skirtumus, bet ir daug plačiau – moksliskai aiškinant sociokultūrinių reiškinių, neišskiriant mąstymo ir kūrybinės veiklos, struktūrinius pokyčius ir jų seką. Paradigminiais laikytini tokie pokyčiai, kurie nėra atsitiktiniai ir daliniai, bet apima visą tam tikros reiškinų rūšies sritį, leidžia apytikriai numatyti tolesnės jų kaitos galimybes, atitinkamai ir bendrąsias mokslinio tyrimo prieigas.

Nesunku pastebėti, jog analogiškai „normalaus mokslo“ norminių sistemų kaitai, istorinėje epochų sekoje taip pat randasi ir keičiasi tiek nerašytos, tiek ir glausta normatyvine kalba surašytos lojalios, „normalios“, „sveikos“ ir kitokio numatomo, reikalaujamo elgesio taisyklės, pasakančios ir tai, kas nepriimtina, netoleruotina, „nenormalu“.

Paradigmos, paradigminės apibrėžties sąvokos straipsnyje bus vartojamos įvardijant ir nušviečiant kaip visumą svarbiausius laikotarpio savitumą išreiškiančius metmenis, kartu parodant, kaip tos visumos kaita yra reflektuojama individo mąs-

tyme, lemia jo pokyčiais, o kartu ir pati yra pastarųjų veikiamą.

Taigi paradigminės apibrėžties rėmuose individas atsiduria kaip sąlyginis abstraktus subjektas, kurio mąstysenoje „fokusuojasi“ bendresnieji mąstymo bruožai ir pokyčiai, daugiau ar mažiau būdingi visų sluoksnių žmonėms (galbūt išskyrus atitrūkusius nuo visuomenės marginalus). Tie pokyčiai individo mąstysenoje pasireiškia ne kaip tiesioginis objektyvių visuomenės struktūros pokyčių „atspindys“, bet netiesiogiai, tai yra asmenybės struktūros, išsilavinimo, kultūrinės aplinkos poveikių sutarpinamu būdu. Ypač turint galvoje tai, kad individo mąstymas nėra vien intelektinis vyksmas tiesiogine prasme, bet funkcionuoja kaip integrali platesnės mentalinės struktūros dalis. Minėto sutarpinimo elementai savaip „amortizuoja“ radikalių socialinių pokyčių poveikį individo mąstymui, nemažai lemia, kaip pastarasis kinta – savo pamatine apimtimi ar jos dalimis, šuoliais ar laipsniškai, ir kaip visa tai paveikia individo tapatumo savivoką.

Gyvename laikais, vadinamais pažangos amžiumi, „kai vienintelė mūsų gyvenimo konstanta yra permainos“ (McLuhan 2003: 215), todėl siekdami tikslumo turime nusistatyti istorinio laiko ribas, kuriose vykstantys individo mąstymo pokyčiai ir yra šio tyrimo objektas. Tos istorinės ribos, apie kurias bus kalbama, – tai vėlyvasis sovietmetis ir Lietuvos nepriklausomybės dvidešimtmetis, tai yra keturių penkių dešimtmečių laiko tarpas, per kurį įvyko gilios politinės ir ekonominės permainos, veikusios, keitusios ir lig šiol tebekeičiančios dviejų trijų kartų žmonių patirtį ir mąstymą.

Konkrečiau kalbant, bus mėginama apibūdinti tuos individo mąstymo pokyčius,

kuriuos lėmė greita dviejų politinių sistemų – totalitarinės ir demokratinės – kaita; tuo nesitenkinant numatoma nušviesti ir tai, kuo pasižymi ir kurlink krypsta individo mąstymas dabar – laisvės, atvirumo, demokratijos sąlygomis. Galima iš anksto teigti, kad tokie visuomenės sandaros metmenys, kaip uždara ir atvira visuomenė, vienpartinė ir daugpartinė politinė sistema, planinis ir laisvos rinkos ūkis, nekalbant apie daugybę kitų skirtumų, sudaro objektyvias sąlygas formuoti ir formuoja skirtingos patirties ir mąstysenos individų tipus.

Individų padėtį minėtose visuomenėse dažniausiai apibūdiname pagal tai, kokias galimybes jie turi – priimti siūlomus darbus ir socialinius vaidmenis ar patiems laisvai juos susikurti; mąstyti ir vertinti pagal nustatytas pasaulėžiūrinės ir aksiologinės schemas ar kliautis savo supratimu ir patirtimi.

Nors straipsnio objektas yra istorinis vyksmas, siejantis visai neseną praeitį ir dabartį, tačiau straipsnio intencija yra ne istoriografinė, o teorinė lyginamoji, todėl ir apie praeitį, ir apie dabartį bus kalbama vartojant esamojo laiko formą, taip autoriui patogiau, be to, nėra aišku nei kada ta praeitis baigiasi, nei kada dabartis prasideda aptariamuoju laikotarpiu.

Prieš virsmą

Sovietinės santvarkos paradigminę apibrėžtį pateikiu, akcentuodamas kaip esminius tokius jos sandaros metmenis: okupaciją, uždaramą, vienpartinę politinę sistemą, valstybinę nuosavybę ir planinį ūkį, privalomą oficialią pasaulėžiūrą ir ideologiją.

Individo socialinės padėties požiūriu, manau, itin svarbu yra tai, jog šioje santvarkoje pagal jos ideologiją nėra darbo problemos, tad visi turi darbo vietas,

o tiksliau – dalyvauja valstybinėje darbo bei kitokios veiklos sistemoje, išskyrus moksleivius ir pensininkus, bet ir jų socialinis statusas yra ideologiškai ir politiškai įremitas. Individas yra laisvas rinktis iš valstybės teikiamų darbo vietų ir socialinių vaidmenų, pirmiausia pagal atitinkamą profesiją, bet negali nedirbti, nepriimti jokio vaidmens, nedirbančiam asmeniui gresia pavojus pakliūti į veltėdžių ir kitokių valstybės netoleruojamų „personažų“ kategoriją, sulaukti sankcijų.

Kitas šios padėties ypatumas yra tas, kad žmogus negali laisvai pats sau susikurti legalios darbo vietos kaip pragyvenimo šaltinio ir atitinkamo vaidmens. Už privačią ūkinę iniciatyvą laukia dideli nemalonačiai, netoleruojama ir bet kuri kita raiškesnė, valdžios neapčiuota visuomeninė, kultūrinė iniciatyva. Išimtis – menininkai, jeigu yra valstybės pripažintų kūrybinių organizacijų nariai, tačiau jie nėra laisvi idėjiškai.

Vis dėlto tikrovė yra tokia, kad draudimai bejėgiai prieš smulkia nelegalią privačią veiklą (slaptas įmonės), kuri daugeliu atvejų yra susijusi su „pusiau legaliu“ valstybinio turto vogimu ir korupcija. Įgainiui, režimui silpstant, ima kilti ir savaimios kultūrinės iniciatyvos, iš pradžių vos pastebimai, toliau vis plėtojantį užmoju, įgautančiu ir platesnę visuomeninę, pagaliau ir politinę reikšmę.

Legalus darbas užtikrina bent jau minimalų pragyvenimą ir socialinį saugumą, galimybę gauti kai kurių lengvatų, jeigu esi pakankamai lojalus. Tai neabejotinai labai reikšminga aplinkybė, reiškianti, kad šioje visuomenėje individas socialiai nėra paliekamas „vienas sau“, jis matomas kaip visuomenos dalis, juo „rūpinasi“ valdžia, auklėja mokykla, darbo kolektyvas, už jo gyvenimą

mą, bent formaliai, yra atsakingas „kažkas“, mažiausiai – jis pats. Kita vertus, toks „rūpinimasis“ – tai netiesioginis valdymo, kontrolės, manipuliavimo žmonėmis, jų laisvos saviraiškos ribojimo būdas.

Režimui nepakanka to, kad žmonės tiesiog laikosi tvarkos ir dirba savo darbą, jam reikia kur kas daugiau – užvaldyti ir jų dvasią. Tam tarnauja be išlygų privaloma ideologija, kuri yra ne kas kita, kaip totalitarinė dvasinė prievarta, nukreipta prieš savarankišką mąstymą ir laisvą saviraišką, prieš visa tai, kas yra žmogaus kaip laisvos, orios ir moraliai atsakingos asmenybės branduolys. Veiksminga tokios „priežiūros“ priemonė – sėjanti baimę visuotinė sekimo ir skundimo atmosfera, ypač būdinga ankstyvajam režimo laikotarpiui, kai niekas, įskaitant ir pačius režimo šalininkus, negali jaustis politiškai saugus.

Gilesniąja prasme, totalitarinio viešpatavimo padariniai, kartu ir jį palaikančios priežastys – tai moralinio prado sunaikinimas, juridinio asmens nužudymas žmoguje (Arendt 2001: 430, 432, 436). „Totalitarinis viešpatavimas siekia panaikinti laisvę, net sunaikindamas žmogaus spontaniškumą apskritai“ (*Ibid.*: 392), – rašo kapitalinio veikalo apie totalitarizmą autorė.

Grįžtant prie darbinės veiklos, reikia pasakyti, kad jos vaidmenys, pareigos ir atsakomybės yra daugiau išviršinė dalyko pusė, turinti ir savo vidinę pusę, kurioje itin svarbi yra individuali motyvacija, daugiausia ir lemianti, kaip dirbama, kaip atliekami vaidmenys ir pareigos. Todėl motyvacijos sfera nėra paliekama laisvai individo nuožiurai, ideologinio poveikio būdais valdžia siekia įteigti jai savus stereotipus ir požiūrius į darbą, į žmogų, visuomenę, valstybę ir pan. Tie stereotipai yra kalami į galvą nuo pat vaikų darželio, su jais niekam ne-

valia ginčytis, jų privalu laikytis ir dirbant, ir laisvalaikiu, pagal tai esi vertinamas, ir čia individas neturi alternatyvos.

Tuo atveju, jeigu pažiūros ir įsitikinimai atitinka tai, ką sako ideologija, tai yra jeigu mąstymo paradigma iš esmės harmonizuoja su visuomenės sandaros paradigma, tuomet problemos nebėra. Tuo apytikriai pasižymi sovietinės gyvensenos formuojamas žmogus, įvardijamas *homo sovieticus*, o turint galvoje ir politinį aspektą – kolaboranto terminais.

Problema atsiranda tada, kai žmogus mąsto ir vertina kitaip, negu reikalauja ideologija, tačiau negali nerizikuodamas savo nuomonės viešai pareikšti. Taip pat, kai žmogus „nesijaučia savas“ šioje visuomenėje, neranda sau tinkamo vaidmens ir tik „vaidina“, kad atlieka privalomus vaidmenis, nes, kaip teigia čekų filosofas disidentas, rasti tinkamą vaidmenį reiškia rasti save, savo vietą gyvenime (Patočka 2002: 121).

Tėra du pagrindiniai šios problemos sprendimo būdai – individas, nepaisydamas grėsmės, atvirai reiškia savo opozicines pažiūras, tai veda į rezistentą, disidentą kelią, kuriuo pasukus atsiduriama už „oficialios paradigmos“ ribų, arba viešai nerodo savo pažiūrų ir gyvena dviprasmišką, dvišlypi konformistą, prisitaikėlio, gyvenimą. Pirmųjų yra labai nedaug, antrųjų – didžioji dauguma. Pastarieji gyvena ir mąsto tarsi pagal dvi paradigmas: viena – išviršinė, standartiška, lojali režimo tvarkai ir pakanti jos netiesai, kita – vidurinė, labai individuali, sunkiai nusakoma, su savo įsitikinimais ir vertybėmis, nelegaliais informacijos šaltiniais. Tokio individo dvasinė būseną nėra paprasta ir lengva, dvilypumas ardo asmenybės tapatumą. Jis smerkia okupacinę valdžią, bet smerkia ir pats save, praranda

savigarbą, tarpais pats nebežino, kuri jo gyvenimo pusė – vidinė ar išorinė – išreiškia jo tikrąjį „aš“ (Kuzmickas 2009: 123).

Individo savivoka dvejinasi ir dėl to, kad nuolatos girdima oficiali retorika apie liaudies gerovę, pagarbą darbo žmogui, neribotas jo galimybes, harmoningą, visapusiškai išsivysčiusią asmenybę ryškiai kontrastuoja su socialinė lygiava ir reglamentavimu, apibrėžiančiu siauras darbininko, kolūkiečio, tarnautojo galimybių ribas.

Tačiau „prisitaikysieji“, o iš dalies ir disidentai bei rezistentai, tremtiniai ir politiniai kaliniai, nors ir pasižymi savarankiška mąstysena, turi savus vertinimo kriterijus, nepriima už gryną pinigą valdiškos ideologijos, vis dėlto nėra laisvi nuo daugelio *homo sovieticus* tipui būdingų mąstymo stereotipų. Šitokią būseną lemia tai, kad tiek vieni, tiek kiti neturi gyvenimo demokratiškame pasaulyje patirties, neišmano laisvosios rinkos ūkio logikos, dažniausiai autoritariškai supranta valdžios reikšmę valstybėje, neturi laisvos prieigos prie informacijos šaltinių. Todėl apie daugelį dalykų mąsto remdamiesi sovietinės tikrovės paradigma.

Galima išskirti būdingesnius totalitarinės visuomenės individo mąstysenos ir socialinės laikysenos bruožus, daugmaž koreliuojančius su pirmiau išdėstytais objektyviaisiais tos visuomenės sandaros metmenimis. Tai tokie bruožai: socialinis pasyvumas ir inertiškumas, įteigtas ir įgytas kliovimasis valdžia, jos „malonių“ laukimas; įstatymų „apeidinėjimo“ praktika ir korupcija; vienpartiškas ir autoritariškumas, politinis beteisiškumas ir bejėgiškumas; dėl uždarumo ir informacijos stygiaus siaurėjantis akiratis, perdėtai gera nuomonė apie kapitalistinio pasaulio gerovę; iš nuolatinio prekių stygiaus plaukian-

tis daiktų vartojimo kultas, pasaulėžiūrinis skepticizmas ir nihilizmas, kaip atsakas į savarankišką mąstymą slopinančią ideologiją.

Šie bruožai įvairiai pinasi tarpusavyje, keičiasi ir evoliucionuoja, pasižymi savo ypatumais skirtingų sluoksnių, profesijų, o ypač skirtingų kartų žmonių mąstysenoje. Kiekviena nauja karta, kaip žinoma, pradeda gyvenimą ir bręsta kitokioje negu jų tėvų aplinkoje, todėl natūralu, kad skiriasi nuo jų savo patirtimi, mąstysena, vertinimais. Šiuo požiūriu totalitarinė santvarka nėra išimtis, ideologija ir viešojo gyvenimo reglamentavimas neįstengia nutrinti kartų mąstysenos skirtumų, kurie metams slenkant darosi vis akivaizdesni.

Gali atrodyti paradoksalu, bet tikrovė tokia, kad vis daugiau jaunų žmonių, nuo mažens augusių tos ideologijos atmosferoje, tampa jai abejingi, jos nepriima, bet ir nekonfrontuoja su ja, tiesiog ją ignoruoja. Formuojasi savitas „prisitaikysiu“ sluoksnis, netelpantis į ankstyvajam sovietmečiui būdingos rezistencijos ir kolaboravimo priešpriešos schemą. Šio sluoksnio atstovai savo mąstysena, veiklos motyvais nepriklauso nuo oficialiosios ideologijos, iš dalies ir nuo sovietinės gyvensenos, vadovaujasi kitokiomis sampratomis, semiasi iš kitokių nei oficialieji idėjinių šaltinių.

Nors augę atomizuotoje ir pasyvioje visuomenėje, jie geba telktis į aktyvias bendruomenes, imasi iniciatyvos daryti tai, kas neatidėliotina etnologijos, gamtosaugos, kultūros paminklų apsaugos ir kitose srityse. Kartu su iniciatyva randasi ir atsakomybė. Žinoma, visa tai daroma neperžengiant nusistovėjusių viešosios tvarkos taisyklių, tačiau ir nelaukiant valdžios nurodymų. Neformalūs mokslininkų, menininkų sambūriai, diskusijų klubai, savilaida, tinkla-

veika taip pat yra būdingos šitokios veiklos formos. „Esminiu kriterijumi čia tampa ne individo priešinimasis sistemai, o individų bendruomenės gebėjimas kurti alternatyvą totalitarinei tvarkai“ (Sąjūdžio ištakų beišskant 2011: 21). Socialinės savitvarkos gebėjimas ir kultūrinė iniciatyva, baimės nebuvimas akivaizdžiai byloja apie mąstysenos ir elgsenos laisvėjimą, apie tai, kad skinasi kelią į viešumą nauja mentaliteto paradigma. Būtina pažymėti, kad ir tarp vyresniosios kartos yra gana daug panašiai mąstančių žmonių, kurie yra priešiška nusiteikę režimo atžvilgiu, tačiau, užuot viešai su juo konfrontavę, yra pasirinkę pozityvios kultūrinės veiklos kelią.

Toks posūkis vyksta ne tik Lietuvos visuomenėje, alternatyvaus arba „paralelinio“ totalitarinei tvarkai gyvenimo būdo modeliai yra kuriami ir kitose komunistų valdomose šalyse. Lietuvių tyrinėtojų tai įvardijama kaip „savaimis visuomenė“ (*Ibid.*: 24). Tai vėlyvojo sovietmečio reiškiny, režimas akivaizdžiai silpsta, žmonės vis mažiau bijo valdžios ir drįsta viešai sakyti, ką galvoja, nyksta mąstysenos dvilypumas.

Savaimios visuomenės aplinkoje gimsta Sąjūdis, kuris tampa viena svarbiausių jėgų, lėmusių 1990 metų politinį virsmą.

Po virsmo

Po virsmo – „dainuojančios revoliucijos“ apogėjaus ir rezultato, įžengiamo į paradoksalų laikotarpį – einame į ateitį, grįždami į praeitį, tai yra į nepriklausomybę, į kapitalizmą, kurių pagrindiniai bruožai dar nėra išdilę iš vyriausios kartos žmonių atminties. „Grįžimas“ vyksta kaip staigių ir iššęstinių, bet ne mažiau radikalių permainų seka, griauanti buvusios santvarkos struktūras, įkvėpdama kitokį žmonių mąstymą ir kartu tą mąstymą įkūnydama.

Griūvant vienpartinei politinei santvarkai, suyra ir buvusi „monolitinė“ visuomenės būseną, visuomenė darosi dinamiška, skaidosi ir sluoksniuojasi tiek individų padėties ir gerovės, tiek vertybinių ir politinių nuostatų požiūriais. Suirus politizuotai biurokratinei darbo ir kitokios viešosios veiklos reglamentacijai, atsiveria gana neapibrėžta laisvos privačios veiklos erdvė. Ta erdvė netrunka prisipildyti iniciatyvų, kurių motyvai išsidėsto nuo paprasto noro atitrūkti nuo varganos lygiavos, nuolatinio prekių deficito iki troškimo kuo greičiau praturtėti, nebūtinai skaitantis su priemonėmis.

Pastaruoju požiūriu užtikrintai pirmąją vakarykštę sovietinę nomenklatūrą, kuri pamiršta ideologiją, ja ir šiaip nelabai tikėjo, keičia savo mąstymą, priima naująją realybę ir nedelsdama ima privatizuoti („prichivatizuoti“) buvusią valstybinę nuosavybę. Buvę vadovaujantys komunistai sparčiai virsta (pseudo)kapitalistais. Tai leidžia jiems susikurti gerą strateginę poziciją ateities politinei ir ekonominei veiklai, formuotis būsiamam oligarchų sluoksniui. Tačiau kai kurių gyventojų grupių, profesijų (mokytojų, gydytojų ir pan.) objektyvios gyvenimo sąlygos nedaug tepakinta, socialiniai vaidmenys išlieka iš esmės tokie patys.

Tačiau gana dideliame žmonių skaičiu gyvenimas sudėtingėja ir keičiasi ne tik į gera. Yrant valstybinio ūkio sektoriui ir einant prie laisvosios rinkos ūkio, daug kas praranda darbą, smunka pragyvenimo lygis. Tai turi ne tik ekonominę reikšmę. Netekus darbo, prarandamas turėtasis socialinis vaidmuo bei padėtis, siaurėja tarpasmeninio bendravimo sfera, kuri itin svarbi individo socialiniam tapatumui, smunka gyvenimo kokybė. Visuomenė individualizuojasi, trūkinėja tarpasmeniniai ryšiai, dažnas asmuo jaučiasi tarsi paliktas vienas ir nereikalingas.

gas, išgyvena anksčiau nepatirtą savasties krizę, yra jai psichologiškai ir morališkai nepasirengęs.

Kapitalistinėje laisvosios rinkos erdvėje nebėra oficialios nuostatos, kad kiekvienas dirbtų, darbas nebelaikomas „visuomenine prievole“, o nedarbas – pilietinio neloyalumo požymiu. Ideologiją keičia pragmatika, darbas tampa asmens privačios iniciatyvos reikalu, darbo vietą reikia pačiam susirasti arba susikurti (imtis verslo), pačiam užsitiškrinti visuomeninę padėtį. Tai radikalus socialinės paradigmos pokytis, keliantis sudėtingą uždavinį bet kam, o ypač žmogui, brendusiam visuomenėje, kuri nereikalavo nei iniciatyvos, nei didesnių pastangų, kai pakako būti lojaliam.

Pakitusi situacija provokuoja ir reikalauja kitaip mąstyti, pirmiausia, žadina suvokimą, kad laisvė neatskiriama nuo atsakomybės, visai kitokios negu ta, apie kurią buvo kalbama „iš tribūnų“, gyvenant pagal oficialiosios privalomybės imperatyvą. Individui tenka prisiimti atsakomybę, ir ne tik už save, net ir jos baiminantis, nuo jos bėgant. Tačiau kartą prisiimta, net ir kaip sunki našta, ji tampa vidujiška, asmenybiškai išgyvenama, neformali, nuo jos jau nelengva, kaip anuomet, „išsisukti“ dangstantis visuomenės, valdžios ar tiesiog kolektyvinio aplaidumo skraistėmis. Asmenybiška tampa ir individo motyvacija, kuri labai priklauso nuo to, su kokiais tikslais, vertybėmis jis sieja savo tapatumą. Tokia atsakomybės pajauta yra gilus išsilaisvinusio žmogaus mąstymo pokytis, bylojantis apie atsigaunantį jo moralinį pradą, kaip svarbią subjektyvią prielaidą atsigauti prislōpintai ir iškreiptai pilietiškumo sąmonei.

Nebelikus ideologijos diktato ir informacijos bei idėjų kaitos ribojimo, o demokratinei žodžio laisvei tampant realybe,

nyksta sąmonės susidvejinimas, tekstų ir potekstų skirtumas, viešojo melo ir vidinės tiesos priešprieša. Potekstės nustoja jomis būti, jų tiesa tampa ir atvirųjų tekstų tiesa, žmogaus mąstymas „išsilygina“. Individas įgyja paskatų permąstyti savo tapatumą, savirealizacijos siekius ir motyvacijas ne pagal įsakmius ideologinius stereotipus, o pačiam laisvai sprendžiant, kas tikra, o kas netikra, pačiam atsirenkant, ką priimti, o ko ne iš atvirame pasaulyje pulsuojančių idėjų.

Šie ir panašūs pokyčiai, užgimę dar prieš politinį virsmą ir paspartėję po jo, suformuoja kokybiškai naują individo visuomeninę ir kultūrinę situaciją, kurioje kaip pamatinius reikia išskirti tokius metmenis – nepriklausomos valstybės pilietybę, atvirumas ir mobilumas, idėjų įvairovė, privati nuosavybė, veiklos ir iniciatyvos laisvė, atsakomybė, konkurencija, rizika.

Išvardytieji metmenys savo visuma gali būti traktuojami kaip objektyvūs visuomenės būklės paradigminės apibrėžties elementai, sąlygojantys ir sukelianys labai skirtingus mąstymo pokyčius, kuriuose reikia išvelgti ne vien intelektualią veiklą, bet ir ją lydintįs jausmus, įsivaizdavimus ir vertinimus. Negalima nepastebėti, jog šios dvasinės būsenos yra įvairiu mastu adekvačios arba neadekvačios besiklostančiai situacijai, tiek bendrajai, tiek ir konkrečiai individo. Iš to plaukia motyvacijos bei angažavimosi skirtumai, galintys labai nevienodai nukreipti žmogaus gyvenimą.

Nuo pat pirmų virsmo dienų buvo matyti, jog privatizacija, rinkos ūkio pradžios, konkurencija ir daug kitų dalykų, įskaitant visuomenės atvirumą, tam tikro amžiaus ir patirties žmonėms atrodo gana radikali naujovė, prie kurių nelengva priprasti, o dar sunkiau keisti supratimus ir

vertinimus – kai kam to padaryti nepavyksta iki šiol.

Mąstymo adekvatumas ar neadekvatumas realioms pokyčiams rodo individo tapatinimąsi su tam tikrais paradigminės apibrėžties metmenimis – su kai kuriais, su visais ar nė su vienu, taip pat tų metmenų tarpusavio suderinamumą individo sąmonėje. Daugeliui žmonių sunkiai sekasi savo sampratoje susieti tokius dalykus kaip idealieji laisvės ir Tėvynės motyvai ir rūsti rinkos ūkio realybė; pilietiškumas kaip sąmoningas bendruomeniškumas ir svetimumą bei uždaramą gimdanti konkurencija, privati nuosavybė, gobšumas ir pan.

Juoba jog kai kurie buvę ilgai laukiami dalykai netrunka pasirodyti ir savo „antrąją“, negatyviają pusę – individas yra laisvas, bet sykiu ir socialiai nesaugus, nemoka savo laisvės įgyvendinti, būti už ją atsakingas; idėjų įvairovė turtina ir ugdo, bet gali vesti ir į pasimetimą, proto sumaištį; galimybė laisvai išvykti ir parvykti smogia nelauktai didelės emigracijos ryškste; lygiavą keičia didėjantys turtiniai skirtumai ir socialinė atskirtis; atvirumas yra svarbi sąlyga kūrybinei saviraiškai, bet atveria vartus ir abejotiniems ar tiesiog destruktiviems poveikiams, keliantiems grėsmę tradicinėms vertybėms. Dalis piliečių labai vertina atvirumą pasauliui ir geba kurti savo asmeninę gerovę, tačiau nuvertina nepriklausomybę, būdami įsitikinę, kad valstybė, kad ir kokia ji būtų, savo esme yra priešiška individui.

Todėl „išėjimas iš socializmo“ ir jam būdingos mąstymo paradigmos, „susigyvenimas“ su besiformuojančia naująja, ją priimant ir kartu plėtojant, yra ištįsęs ir vingiuotas. Tam tikros žmonių dalies mąstyme nedaug kas pasikeičia, jie nepriima nei atvirumo, nei laisvosios rinkos ūkio, nei demokratijos, nei kitų objektyvių paradigminio

pobūdžio pokyčių, mąsto ir bando gyventi pagal praeitojo laiko stereotipus ir įpročius.

Tai sovietinės santvarkos suformuotas socialiai pasyvaus individo tipas, jam sunku imtis atsakomybės už aukštesnę savo gyvenimo kokybę, jis neįpratęs dirbti ten, kur netoleruojamas aplaidumas ir negalima vogti, jis ieško lengvo nelegalaus uždarbio, nuolatos kaltina kitus, prašo pašalpų ir lengvatų. Jo sąmonėje lieka įsisenėjęs standartiškas, neartikuliuotas, nesavikritiškas, savianalizės stokojantis mąstymas, trukdantis rasti savo individualybei adekvatų vaidmenį sparčiai kintančioje tikrovoje, stumiantis jį į socialinę atskirtį, kuri, beje, yra ir politinio virsmo bei paradigmos kaitos, ir sovietinio palikimo padarinys.

Vartotojiška dabartis

Pirmiau aprašyta mąstymo paradigma fiksuoja tam tikro istorinio laiko tarpsnio būseną, todėl yra atvira ir kinta kartu su žmonių gyvenimo bei veiklos būdo kaita. Kaip pagrindinius reikia išskirti bent du vienas su kitu susipynusius šią kaitą lemiančius veiksnius. Pirma: privačios nuosavybės ir laisvosios rinkos visuomenė Lietuvoje neatsilieka nuo pasaulinių tendencijų ir sparčiai evoliucionuoja į vartotojų visuomenę. Antra: po virsmo per labai trumpą laiką į Lietuvos gyvenimą plūstelėjo ištisa naujovių lavina – nuo postmoderniosios kultūros idėjų iki „išmaniųjų“ informacinių technologijų, kurios plačiai naudojamos daug ką keičia įvairiose gyvenime srityse. Išskirtinės svarbos naujovės yra ir Lietuvos narystė Europos Sąjungoje ir NATO, iš esmės keičianti valstybės padėtį pasaulinėje konjunktūroje ir naujais aspektais išplečianti piliečių politinę mąstyseną.

Kalbant apie vartotojiškumą, reikia pasakyti, kad žmonija visais laikais gamino

ir vartotojo, bet nelaikė savęs vartotojiška visuomene, o šiuolaikinė – vėlyvojo kapitalizmo visuomenė pasižymi ne tik tuo, kad vartotoja kur kas daugiau nei praeities visuomenės, bet ir tuo, kad pati save suvokia ir savo ateitį modeliuoja kaip vartotojišką. Tai liudija neabejotiną vakarietiškos visuomenės mąstymo ir savivertės pokytį.

Mūsų laikais ekonominės veiklos ciklas – gamyba, prekyba, reklama, vartojimas, pelnas – tampa pagrindine visuomenės gyvenimo ašimi, be to, ekonomika neapsiriboja tik savuoju sektoriumi, plečiasi, susipina su kitomis žmonių veiklos sritimis. Kuriasi daugialypė, bet kartu ir gana vientisa vartojimo kultūra. Į šio ciklo dinamiką yra įtraukiamas ir individas, šiuo požiūriu yra traktuojamos ištisos visuomenės gyvenimo sritys, trumpai tariant, yra suprekinamos. Kuo dabar užsiima tradicinių profesijų atstovai – mokytojas, gydytojas, teisininkas, pagaliau ir dvasininkas? Jie teikia savo paslaugas, įgaunančias prekinį pobūdį. Savo prekes ir paslaugas taip pat teikia mokslas, menas, kitos kultūros sritys.

Ekonomika, gamindama ir realizuodama prekes, kuria ir poreikius (Rubavičius 2010: 141). Žmogus vartotoja ir nori to, kas gaminama ir jam siūloma, nors tai, kas gaminama ir siūloma, yra pačios gamybos sistemos poreikiai, o ne žmogaus poreikiai (Baudrillard 2010: 73).

Vartojimo dinamika nesiriboja materialių gėrybių sritimi – ji skverbiasi ir į dvasinę kultūrą, į individo vidinį pasaulį, siekia suprekinti ir tai, kas tame pasaulyje išsiskiria kaip vertybinis mąstymas, naikindama tą mąstymą, ardydama ir asmenybinį žmogaus pradą. Tačiau vertybinė žmogaus sąmonė visgi nėra ir, reikia manyti, nebus iki galo suprekinama, ji išlieka kaip asmenybės branduolys, dėl to išlikimo šiuolaikinė visuomenė nėra vien tik vartotojų, ji yra

ir pilietinė. Žmonės yra ne vien vartotojai, bet ir piliečiai, o pastarieji – tokie asmenys, kuriems rūpi ne tik jų asmeninė gerovė (Norkus 2008: 401). Šiuolaikinio žmogaus problema yra ta, kad vartotojiškumas ir pilietiškumas nėra lengvai suderinami, tarp jų tvyro įtampa, tai nauju pagrindu dvejina individo sąmonę, joje pragmatinis vartotojo mąstymas nuolat kėsina nustumti vertybėmis grindžiamą piliečio mąstymą.

Gamybos ir vartojimo cikle kuriamuose socialiniuose vaidmenyse individui sunku save realizuoti kaip asmenybę, nes ciklą domina tik jo „fragmentai“ – kvalifikacijos, gebėjimai, patirtis ir kitos paklausios savybės. Tai smarkiai komplikuoja individo savitapatą, šis vyksmas išoriškėja, individas kuria savo tapatumą įvaizdį ne tiek pagal orientaciją į laisvai pasirenkamas vertybes (tokia yra moderniojo individo mąstysena), kiek pagal tinkamumą atlikti tam tikras funkcijas, tai yra atsiliepti į rinkos paklausą. Darbo paieškoje svarbu mokėti save pateikti kaip patraukliai „pakuotą“ prekę, internete galima rasti patarimų, kaip to pasiekti.

Tačiau funkcijos, kurias vaidmenys reikalauja atlikti, yra vis kruopščiau reglamentuojamos, tam efektyviai pasitelkiamos sparčiai tobulėjančios elektroninės technologijos. Amerikiečių filosofo Charles'o Taylora manymu, šiuolaikinė visuomenė yra linkusi stumti mus atomizmo ir instrumentalizmo kryptimi ir kuria vaizdinį, kad šiuolaikinė technologinė visuomenė mus uždaro į „geležinį narvą“ (Taylor 1996: 102).

Visa tai veikia individo motyvacijas. Jos taip pat funkcionalėja, „atsipalaiduoja“ nuo vertybių, daugiausia krypsta tik į konkrečias situacijas, trumpalaikius pragmatinius tikslus, kuriuos kelia sparti gamybos ir vartojimo kaita, ugdanti trumpalaikius „dabar ir čia“ poreikius. Nepaisant šių pokyčių, nors ir silpsta, bet išlieka veiksmingos ir

vertybinės individo motyvacijos, numatančios tolimus tikslus, jų neatsisakančios ir tuomet, kai tenka ilgai laukti, o kartais ir nesulaukti norimų rezultatų, kaip reiškiama nutinka asmenybės augimą skatinančioms gyvenimo strategijoms.

Be ilgalaikių siekių perspektyvos nėra įmanomos pilietiškumo programos bei prognozės, o tokių siekių prasmingumą užtikrina kaip tik vertybės (Allport 1998: 88). Toli siekiančių tikslų turėjimas, neabejingumas abstraktiems idealams yra svarbiausia žmogaus asmeninės egzistencijos sąlyga (*Ibid.*: 58, 63), – rašo garsus amerikiečių psichologas.

Tęsiant pokalbį apie individo mąstymo ypatumus šiuolaikinėje visuomenėje, negalima palikti be dėmesio to poveikio, kokį individo mąstymui daro komunikacinių ir informacinių technologijų naudojimas, jau tapęs neatsiejamu daugelio veiklos sričių, įskaitant gamybą ir vartojimą, elementu.

Technologijos laužo ir keičia daugelį nusistovėjusių standartų – greitina susisiekimą, trumpina nuotolius, taupo laiką. Kita vertus, plačiai įsiterpdamos į žmonių tarpusavio santykių ir veiklos aplinką, siaurina gyvo tiesioginio bendravimo sferą, tradicinių asmeninių kontaktų galimybes. Internetas trumpina atstumus, bet nesukuria artimumo, nemažina svetimumo. Asmeninius kontaktus keičia internetiniai kontaktai, tobulėja jų palaikymo technologijos, šalia verbalinių plečiasi vizualinių kontaktų galimybės (Kappas, Kramer 2011: 82–83). Internetas leidžia lengviau užmegzti santykius, bet ir juos daug lengviau nutraukti. Siaurėjant tiesioginiams kontaktams, silpsta ir jų poreikis, už juos svarbesnė tampa informacija, gaunama tekstų ir vaizdų pavidalais, „bendraujant“ su ekranu.

Akivaizdi ir kita technologijų poveikio individo mąstymui pusė – prieš jį skleidžiasi sunkiai aprėpiama netiesioginių internetinių

kontaktų erdvė, siūlanti plačią bendravimo „partnerių“ paieškos skalę, kaip savotišką gyvo bendravimo stokos kompensaciją. Tai teikia galimybių rasti netradiciniams bendravimo būdams, kai įsitikinimų, skonių ir kitokių preferencijų pagrindu yra kuriami nuotolių nepaisantys kolektyviniai tapatumai, savotiškos virtualios bendruomenės, žadinančios netradicinę individo tapatumo saviraišką, sykiu kreipiančios jo mąstymą į globalią erdvę. Savo ruožtu tai „išlaisvina“ nuo daugelio lokalių stereotipų ir sąlygotumų, nors, kita vertus, skatina apie lokalius dalykus mąstyti globalių sąveikų ir poveikių kontekste.

Internetiniuose bendravimo tinkluose išnyra ir anoniminiai, priešaringi personažai, virtualūs kompiuterinių siužetų veikėjai, už jų neretai „užkimbama“, ypač nekritiškame jaunystės amžiuje. Randasi nestabilūs „mišrūs“ tapatumai, kai individo savasties savivoka formuojasi ir yra formuojama eklektiškai iš atskirų kultūros, realios ir imituojamos tikrovės elementų (Kuzmickas 2012: 71), trumpalaikių virtualių duotybių. „Koks nors individas ar kolektyvinis veikėjas gali turėti daugelį tapatumų“ (Castells 2006: 220). Šitokios būsenos radimąsi lydi tokia pat eklektiška, aiškių loginių kriterijų neturinti mąstysena. Tai analogiška vartotojiškam santykiui – individas konstruoja savo individualų tapatumą iš to, kas jam siūloma (Rubavičius 2010: 124). „Tačiau šis daugis savęs pateikimą ir socialinį elgesį daro įtemptus ir priešaringus“ (Castells 2006: 220), – pratęsia savo mintį Manuelis Castellsas. Taip formuojasi tradicinės kultūros arealą peržengiantys netradiciniai tapatumai, su jiems būdingu atvirumu, bet dažnai ir „neužbaigtumu“, negalvojimu apie tai, „kas aš esu iš tikrųjų“. Silpsta ir tokios savivokos poreikis, internetinės technologijos teikia galimybių parodyti save kitiems ir

sau pačiam keliais pavidalais, nykstant skirtumo tarp to, kas tikra ir tariama, svarbai.

Visuomenės mąstysena evoliucionuoja įvairėjimo linkme, galima numatyti tik šį vyksmą lemiančius veiksnius – europinės integracijos ir globaliojo atvirumo plėtrą, visuomenės socialinių kontrastų dinamiką, informacinių technologijų tobulėjimą.

Išvados

Individo mąstymo ypatumus ir pokyčius lemia kiekvienai istorinei epochai būdinga socialinės struktūros elementų ir ideologinių įvaizdžių kaita.

Uždara totalitarinė visuomenės valdymo sistema teikė individui darbo vietą ir minimalų socialinį saugumą, tačiau varžė jo laisvą veiklą ir nepriklausomą mąstymą, formavosi socialiai pasyvi susidvejinusi individo sąmonė. Jaunosios kartos, dalies inteligentijos aplinkoje susikūrė totalitarinei santvarkai alternatyvus, jos nekontroliuojamas, bet ir su ja nekonfrontuojantis savaiminis mąstymo būdas.

Po politinio virsmo susikūrusioje demokratinėje visuomenėje individui atsiveria laisvos iniciatyvos ir nuomonės viešos raiškos galimybė, mąstymo uždarumą ir susidvejinimą keičia atvirumas ir pasaulėžiūrinė įvairovė. Individas tampa laisvas, bet socialiai mažiau saugus, jo sąmonėje kyla prieštaros tarp atskirų naujosios realybės metmenų, išlieka ir totalitarinės santvarkos visuomenėje susiformavęs pasyvios mąstysenos individo tipas.

Vartotojų visuomenės praktika ir logika komplikuoja individo savitapatą, individas kuria savo įvaizdį ne tiek pagal laisvai pasirenkamas vertybes, kiek pagal rinkos reikalavimus. Elektroninės informacinės technologijos siaurina žmonių tiesioginį bendravimą, kartu atveria plačią internetinių ryšių erdvę, teikiančią neribotų galimybių bendrauti skirtingų kultūrų žmonėms, įskaitant ir virtualius internetinius personažus. Randasi nestabilūs, „mozaikiški“ tapatumai, juos atitinkantis mąstymas, kyla individo vidinės integracijos bėdų.

LITERATŪRA

- Allport, G. 1998. *Tapsmas*. Vilnius: Vaga.
- Arendt, H. 2001. *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba.
- Baudrillard, J. 2010. *Vartotojų visuomenė: mitai ir struktūros*. Kaunas: Kitos knygos.
- Castells, M. 2006. *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra*. T. 2: *Tapatumo galia*. Kaunas: UAB Poligrafija ir informatika.
- Kappas, A.; Kramer, N. 2011. *Face to face Communication over the Internet. Emotions in a Web of Culture, Language and Technology*. Cambridge University Press.
- Kuhn, Th. 2003. *Mokslo revoliucijų struktūra*. Vilnius: Pradai.
- Kuzmickas, B. 2009. *Tautos tapatumo savimone. Lietuvos savimone brouzai*. Antroji pataisyta ir papildyta laida. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Kuzmickas, B. 2012. Individo kultūrinio tapatumo sklaida (tarp tradicijos ir inovacijos). In: *Individo tapatumas*. Sud. ir ats. red. J. Morkūnienė. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- McLuhan, M. 2003. *Kaip suprasti medijas. Žmogaus tęsiniai*. Vilnius: Baltos lankos.
- Norkus, Z. 2008. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Patočka, J. 2002. *Eretiški esė apie istorijos filosofiją*. Vilnius.
- Rubavičius, V. 2010. *Postmodernusis kapitalizmas*. Kaunas: Kitos knygos.
- Taylor, Ch. 1996. *Autentiškumo etika*. Vilnius: Aidai.

THE POLITICAL TRANSFORMATION IN LITHUANIA: ALTERATIONS OF INDIVIDUAL MENTALITY

Bronislovas Kuzmickas

Abstract. The article is a part of the research project devoted to the investigation of the changes taking place in the contemporary society of Lithuania. Considering that each culture, each historical epoch creates the type of its own of an individual and his way of thinking, the author analyses material and ideal factors which influence individual's way of thinking and motivation. The concept of paradigm is used to denote the whole of these factors. There are highlighted the basic social, economic, political circumstances, which differently characterize totalitarian and democratic political systems and have influence on the mentality of an individual before the political transformation of 1990 and after it during the twenty years of independence. Consumerism, wide application of information technologies, global openness, certain ideas of postmodernity are singled out among the circumstances influencing mentality of individuals. The usage of communication technologies is weakening the need for direct personal contacts, thus opening ways to develop non-traditional identities and modes of thinking. The individual thinking is thus evolving in several directions.

Keywords: individual, thinking, political transformation, totalitarianism, democracy, consumerism, information technologies.

Įteikta 2013 m. lapkričio 28 d.